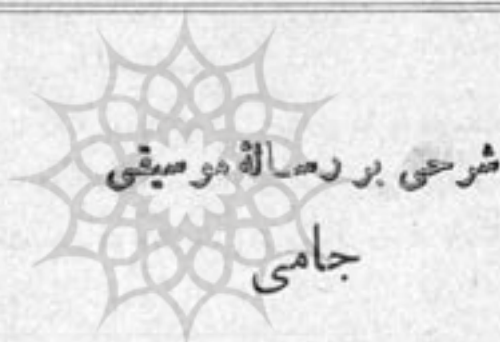

مجله موسیقی

شماره ۱۰۳ دوره سوم فروردین و اردیبهشت ماه ۱۳۴۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
نوشته: حسینعلی ملاح
پیشانی: جامع علوم انسانی

فصل ۱

در بیان دوایر مشهوره مقامات دوازده گانه و تفصیل نغمات و ابعاد
ومخارج آنها از دساتین عود

پیش از آنکه از متن رساله مطلبی نقل کنم ضروری است درباره چگونگی

۱ - صفحه A ۴۴۲ سطر هفتم رساله.

استخراج الحان و صداها بر روی ساز عود توضیحی بدهم تادرك مطالب رساله
بسهولت میسر گردد .

۱ - مراد از جمله « مخارج آنها از دساتین عود ، چگونه اجرای
نغمات یا الحان روی پرده های عود میباشد زیرا همچنانکه میدانید دستان که
جمع آن را دساتین نوشته اند به پرده هایی که روی دسته عود می بندند اطلاق
میشده است .

۲ - نکته ای که در رساله حاضر واجد اهمیت است علاوه بر ثبت گام
هر آواز بر اساس ذکر نام صداها و چگونه فواصل آنها ، تعیین محل انگشتان
نوازنده روی پرده های عود با ترسیم جدول هامیباشد . برای نیل به این مقصود ،
سیم هایی را که آن گام و یا احتمالاً الحان يك آواز بر روی آنها اجرا میشده
است رسم کرده و محل قرار گرفتن انگشتها را نقطه گذاری نموده و نام نوتها
را نوشته و فواصل میان اصوات و حتی نام انگشتی را که باید روی پرده عود
قرار بگیرد معین ساخته است .

البته ناگفته نماند که این جدول ها یا علامتها چنانکه باید روشن و
بی نقص نیستند و نگارنده بكمك استنباط شخصی خود و جدول هایی که مترجمان
روسی (آقایان بلدیروف و بلایف) ترسیم کرده اند وجه نسبتاً درستی را استخراج
کرده است .

۱ - قبلاً ترسیم اصوات را بر بنیاد نوشته های صاحبان رسالات موسیقی
بحروف ایجاد نوشتم و معادل آنها را چنانکه امروز در رسم الخط موسیقی ایرانی
متداول است بدست دادم . این معادلها در چند مورد با آنچه که صداشناسان و ریاضی دانان
از نظر تئوری یا نظری بدست داده اند اختلاف دارد . چنانچه میخواستم این اختلافات را
که امروزه در موسیقی عملی یا موسیقی تعدیل گشته بیکسو نهاده شده است مدنظر
بگیرم ناگزیر نمونه هایی که می بایست ارائه بدهم قابل استفاده قرار نمیگرفت .
من در همه جا نوشته ام : « برسم الخط امروزی موسیقی بین المللی یا موسیقی ایرانی »
بنا بر این لازم است تذکار کنم که اختلاف مثلاً میان (Do دیز - Re رمل) که از لحاظ
صداشناسی به اندازه يك کوما با یکدیگر تفاوت دارند (و اختلافاتی نظیر اینها
که در موسیقی تعدیل شده دیگر محلی از اعراب ندارند) در این رساله نیز نادیده
انگاشته شده است .

بهر تقدیر باید اعتراف کرد که شیوه ثبت نعمات والجان که صاحب رساله، اختیار کرده شیوه ایست بدیع که میتواند ما را برای یافتن برخی از الحان قدیمی که به این روش ثبت شده اند یاری قابل توجهی بکند. من باب مثال جدول ذیل را که مستخرج از جدول هائی است که در رساله آمده است ترسیم می کنم تا درک چگونگی ثبت نعمات والجان بنحوی که صاحب رساله در عمل آورده است تسهیل گردد.

توضیح :

- ۱ - نقطه ها محل بستن پرده هاست .
- ۲ - هر انگشت نوازنده نام خاصی دارد که زیر نام نوت نوشته میشود .
- ۳ - نام نوت یا نغمه زیر خط و بر این هر نقطه ، و علامت اختصاری هر فاصله یا بعد بالای خط نوشته میشود .

اکنون میپردازیم به نقل آنچه که در رساله راجع به دوایر مشهور یا کام های معروف بحث شده است :

دائرة اول دائرة عشاق است

« و این دائرة اولست از دواير نود و يك گانه ، و نعمات وی هشت است

الف - د - ز^۱ - ح - یا - ید - یه - یح - وابعاد وی هفت^۲ است : ط - ط - ب -
 ط - ط - ب - ط و مخارج او از دساتین عود برین صورت :

مطابق نام نوتها و فاصله‌هایی که بدست داده شده و جدولی که ترسیم
 گشته است گام عشاق بر رسم الخط موسیقی بین‌المللی چنین است :

دائرة ثانیه نوی [نوا]

د نوی، واین دایرة چهاردهم است و نغمات وی هشت است : ا - د^۲ -
 ه - ح - یا - یب - یه - یح^۴ - وابعاد وی هفت : ط - ب - ط - ط - ب - ط - ط

- ۱ - نام کلیه نوتها بی نقطه ثبت شده است - در ترجمه روسی نیز بهمین نحو ثبت شده جز اینکه حرف «ر» در «ر» نوشته شده است که درست است .
- ۲ - در رساله بجای هفت بعد چهار بعد بدین نحو «ط - ب - ط - ب - ط» ثبت شده است - نگارنده بر بنیاد صداهائی که بدست داده شده و ملاحظه مخارج دساتین عود و استنباط مترجمان روسی ابعاد را بصورتی که در متن نوشته‌ام استخراج کردم . در کتاب ردیف موسیقی ایران (مقدمه بقلم آقای دکتر برکشلی) عین همین ابعاد ثبت شده ولی بجای آنکه از نوت «دو» شروع شود از نوت «سل» آغاز شده است .
- ۳ - در رساله بجای (دال) (د) ثبت شده است .
- ۴ - در رساله هیچیک از نغمات نقطه ندارد و در متن روسی (یح) (ع) ثبت شده که نادرست است .

و مخارج آن از دساتین^۱ ، برین صورت:^۲

که بخط بین‌المللی موسیقی گام نوا چنین است:^۲

دایره نائنه بوسلیک

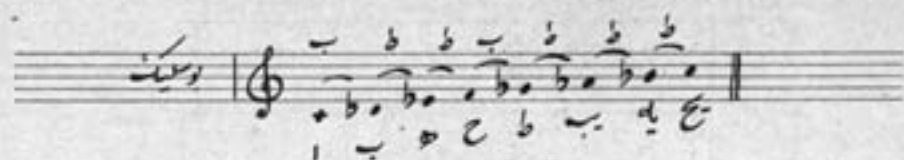
و این دایره بیست و هفتم است و نعمات وی هشت است : ا - ب - ه - ح - ط - یب - یه - یح^۴ - و ابعاد وی هفت : ب - ط - ط - ط - ط - ط - ط - مخارج آن از دساتین ، برین صورت :

رساله مع علوم انسانی نویسم
برسلیک

- ۱ - در رساله بعد از دساتین کلمه (آن) مکرر شده است .
- ۲ - جدولی که در رساله ترسیم شده لایق‌رأ و دارای اشتباهاتی است = مثلاً بجای سبابه مثلث نوشته شده است سبابه^۳ مثنی - و بجای اینسکه نغمه (یا) برابر نغمه (دال) قرار بگیرد نزدیک به (ح) ثبت شده است .
- ۳ - در کتاب ردیف موسیقی ایران صفحه ۲۹ این دایره بنا همین ابعاد از نوت «سل» آغازگشته است .
- ۴ - در رساله هیچیک از نعمات نقطه ندارد و نغمه «یح» نیز «لح» ثبت شده که نادرست است .

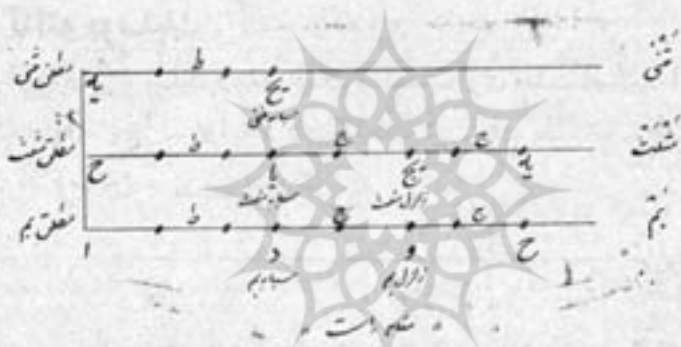

برسم الخط بین المللی موسیقی چنین است^۱ :

دایره رابعه : راست

دو آن دایره چهارم است ، نغمات آن هشت : ا - د - و - ح - یا - بیج -
 یه - بیج^۱ - و ابعاد آن هفت : ط - ج - ج - ط - ج - ج - ط^۲ - مخارج آن برین
 صورت^۳ :

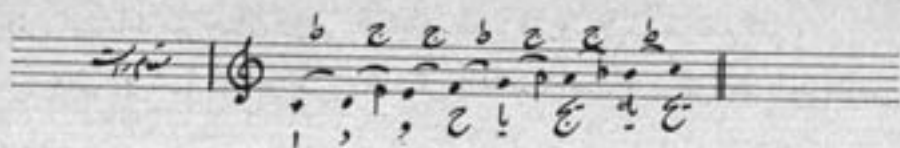
۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران این دایره با همین ابعاد از نوت «سل»
 آغاز شده است .

۲ - هیچیک از نغمات در رساله و در ترجمه روسی نقطه ندارد .

۳ - در رساله و در ترجمه روسی کلیه (ج)ها (دال) نوشته شده که نادرست است -
 همچنین در رساله يك (ط) محذوف گشته که یقیناً سهو کاتب است .

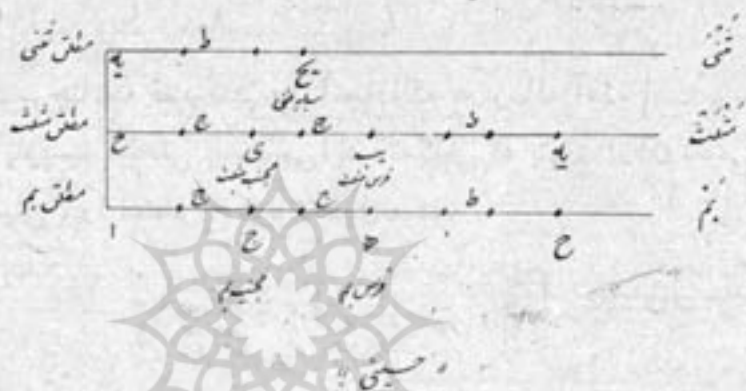
۴ - اولاً ، در جدولی که صاحب رساله بدست داده جای نغمات روشن نیست -
 ثانیاً ، (یا) محذوف است - ثالثاً جمله «زلزل مثلث» که باید زیر (بیج) قرار بگیرد
 زیر «بیج» نوشته شده است - رابعاً هیچیک از نغمات نقطه ندارد .

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود^۱ :

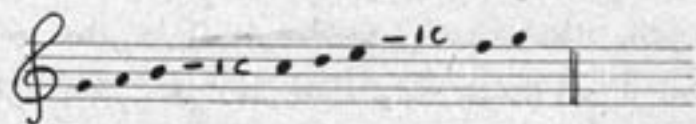
دایرهٔ خامسه^۲

د و آن دایرهٔ پنجاه و سیم است ، نغمات وی هشت است : ا - د - د - ط - ح - ح - ط^۳ - و ابعاد وی هفت : ج - ج - ط - ج - ج - ط - ط - و مخارج آن برین صورت :

پیش از آنکه ، مخارج ، برسم الخط موسیقی متداول در روزگار ما

۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران (ص ۳۰) فواصل بهمین نحو است ولی کام از نوت «سل» آغاز شده و بجای علامت ربع پرده ای (۱۰) که علامت (منهای یک کما) است گذارده شده است - برین تقدیر :

۲ - در رساله نام دایره مخدوف است - مترجمان روسی دایرهٔ پنجم را حسینى نوشته اند .

۳ - در ترجمهٔ روسی نام نوتها چنین ثبت شده است : ا - ج - ح - ح - ی - یب - یه - یج .

نوشته شود ضرورت دارد ابتدا نادرستی هائی را که در رساله هست با در نظر گرفتن استنباط مترجمان روسی آقایان بلدیرف و بلایف مرتفع کنم :

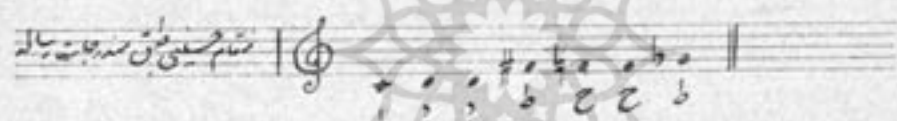
۱ - دو نغمه «د» در پس یکدیگر نادرست است و بی تردید باید دومی «ج» باشد .

۲ - نغمه «ط» نادرست است و چنانکه در ترجمه روسی آمده است «ه» باید باشد .

۳ - دو نغمه «ح» در پس یکدیگر نادرست است و بی شك دومی باید «ی» باشد .

۴ - نغمه «ط» آخری نیز کاملاً بی معناست زیرا با ترتیب نغمات مبیانت دارد .

۵ - چنانچه قصد کنیم عین آنچه را که در رساله آمده است برسم الخط موسیقی بنویسیم نه لحنی بدست می آید و نه گامی که بتوان از آن مقامی (آنهم مقام حسینی) را استخراج کرد تحصیل میشود .

۶ - در رساله نوشته شده : « ... نغمات وی هشت است » در صورتیکه هفت نغمه بدست داده شده .

۷ - در رساله ابعاد « ج - ط - ج - ج - ح - ط - ط » ثبت شده در صورتیکه مطابقت با نغمات ندارند - یعنی با این ابعاد نغمات بدست داده شده حاصل نمیکردند .

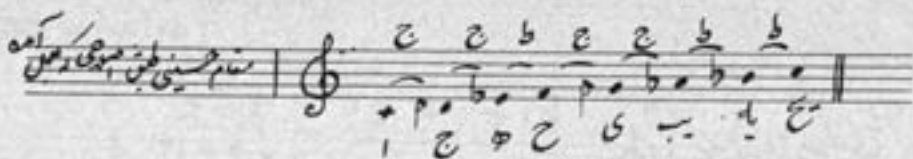
چنانچه نغماتی را که مترجمان روسی بدست داده اند معتبر بدانیم و ملاک عمل قرار بدهیم - هم از نظر تعداد نوتها (نغمات) و هم از لحاظ تعداد ابعاد (فواصل) و هم از لحاظ توافق فواصل با نغمات نادرستیها مرتفع خواهد شد - بنا بر این :

اولا : نغمات عبارت خواهند بود از : ا - ج - ه - ح - ی - پ - یه -

یح -

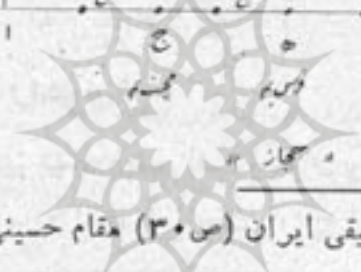
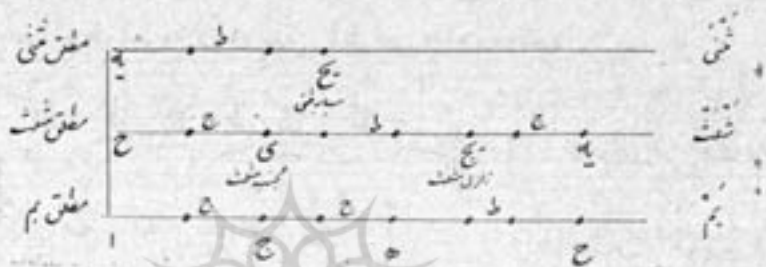

ثانياً : ابعاد عبارتند از : ج - ط - ج - ج - ط - ط
 ثالثاً : برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود :

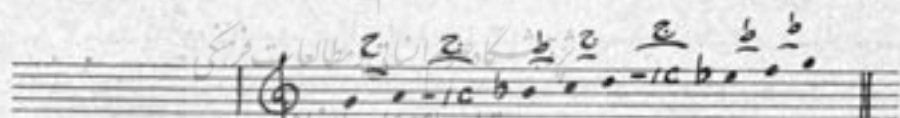

دایره سادسه حجاز

و آن دایره پنجاه و چهارم^۲ است - نعمات وی هشت است : نعمات وی هشت است : ج - ج - ط - ج - ط - ج - ط - ج - ط و مخارج آن برین صورت^۴ :

۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران (ص ۳۰) مقام حسینی بنحو ذیل ثبت شده است .

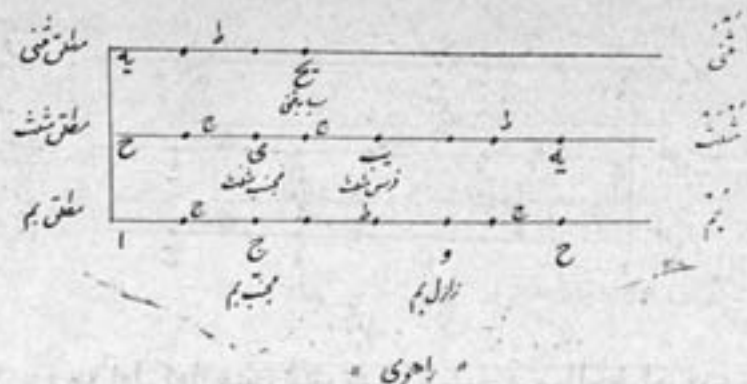

علامت (-ic) معرف فواصل ربع پرده ایست و مراد اینستکه در این گام نوتهای «لا» و «ر» علامت «کرن» گرفته اند .
 ۲ - در کتاب ردیف موسیقی ایران دوره دوازدهم «حجازی» ثبت شده است .
 ۳ - در ترجمه روسی و در کتاب ردیف موسیقی ایران «ج» ثبت شده است که درست است .

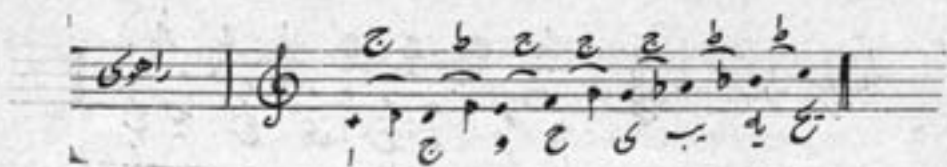
۴ - در جدولی که صاحب رساله بدست داده است نادرستی های فاحشی بچشم می آید که برشمردن آنها موجب طول کلام میشود - همینقدر باید گفت که بی شک کاتب رساله روح مطلب را از لحاظ ترسیم جدولها درک نکرده بوده است زیرا ناهمواری در تمام صورت مخارج مشهود است .

مطابق رسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین است ۲ :

دایره ثامنہ^۳ زنگوله

« و آن دایره^۳ چهل و دوم است - نغمات وی هشت است ، و بعضی گفته اند نه است ، اما بر قول اول نغمات وی : ا - د - و - ح - ی - بیج - په - بیج - و ابعاد وی : ط - ج - ج - ط - ج - ط - و بر قول دوم میان «په» و «بیج» «یز»^۴ زیادت کرده اند - و ابعاد وی^۶ برین قول معین است : ط - ج - ج - ج - ط - ج - ج - ب^۷ -

- ۱ - نادرستی های فاحشی در جدول مضبوط در رساله موجود است - از جمله زیر نغمه (ی) نوشته شده زلزل مثلث و روی آن نوشته شده معذب مثلث - و همچنین بعد از (یب) (بیج) مضاف است که بی معنی است .
- ۲ - در کتاب ردیف موسیقی ایران نظیر همین گام چاپ شده است با این تفاوت که بجای نوت «دو» از نوت «سل» آغاز شده است .
- ۳ - در رساله ثانیه نوشته شده که نادرست است .
- ۴ - در رساله و ترجمه روسی تمام «ج» ها دال ثبت شده که نادرست است
- ۵ - در رساله «بر» نوشته شده است که مراد همان «یز» میباشد .
- ۶ - بعد از «وی» «دو» مضاف است که بنظر می آید .
- ۷ - در رساله «ت» ثبت شده که نادرست است .

ومخارج آن بر هر دو قول بر این صورت :

۱ - وجه اول که از هشت نوت تشکیل میشود برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین است^۱ :

۲ - وجه دوم که از نه نغمه ترکیب میشود برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین است^۲ :

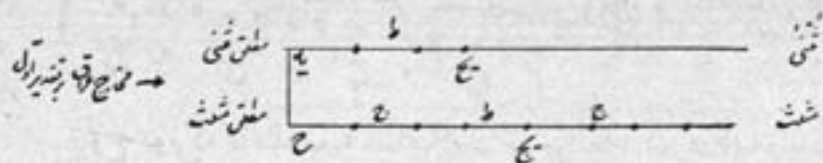
دایره نهمه عراق علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

«و آن بردو گونه است: بلابقیه و مع البقیه (یعنی بی فاصله بقیه و با فاصله بقیه) بلابقیه : دایره شصت و ششم است ، نغمات وی هشت است : ا - ج - و - ح - ی - یج - یه - یح - وابعادش هفت : ج - ط - ج - ج - ط - ج - ط - ج - و مع البقیه : دایره شصت و نهم است ، نغماتش نه است : ا - ج - و - ح -

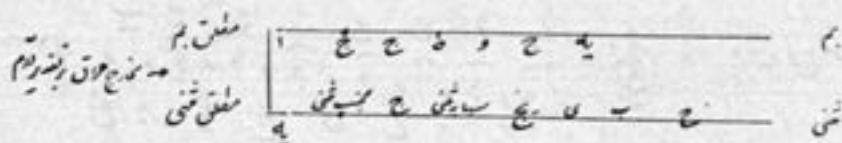
- ۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران وجه نخستین محدثی است.
- ۲ - در کتاب ردیف موسیقی ایران وجه دوم چاپ شده و ابعاد و ترسیم کام بهمین نحو است منتهی بجای آنکه از نوت «دو» آغاز شود از نوت «سل» شروع شده است .

ی- بیج- یه- یز- یح - وابعادش هشت : ج - ط - ج - ج - ط - ج - ج - ب - و
مخارج آن برین صورتست^۲ :

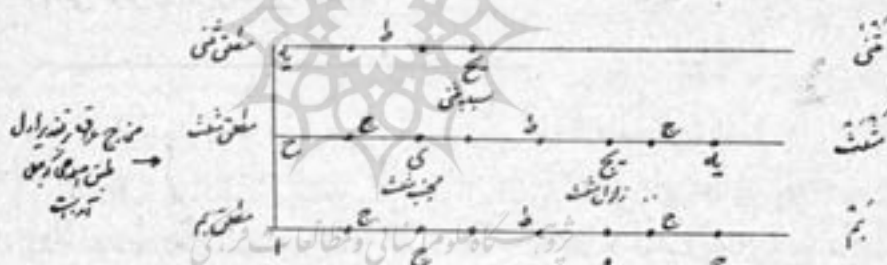

و برین صورت است بر تقدیر ثانی^۳ :

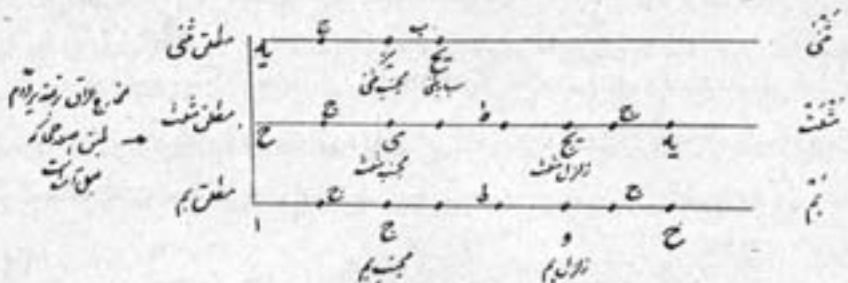

نوع اول که با حذف فاصله بقیه است بر رسم النخط امروزی ایرانی چنین

- ۱ - در رساله «مر» ثبت شده که مراد «یز» است .
- ۲ - همچنانکه ملاحظه میشود این جدول با نعمات و ابعاد که صاحب رساله بدست داده است مطابقت ندارد و درست آن با در نظر گرفتن استنباط مترجمان روسی چنین باید باشد :

- ۳ - چنانکه ملاحظه میشود این جدول نه تنها با نعمات و ابعاد که صاحب رساله بدست داده است مطابقت ندارد اصلاً با شیوه‌ای که معمول این رساله نیز هست مبیانت دارد - درست مخارج با در نظر گرفتن استنباط مترجمان روسی چنین است :

اول: دایره پنجاه و پنجم است. و دوم: دایره چهل و چهارم. و نعمات وی نه است: ا - ج - ه - ح - ی - ب - د - یه - یح - ۲. و ابعاد وی هشت: ط - ج - ج - ط - ج - ج - ب - برین صورت ۱ بر تقدیر اول ۳:

و برین صورت بر تقدیر ثانی ۴:

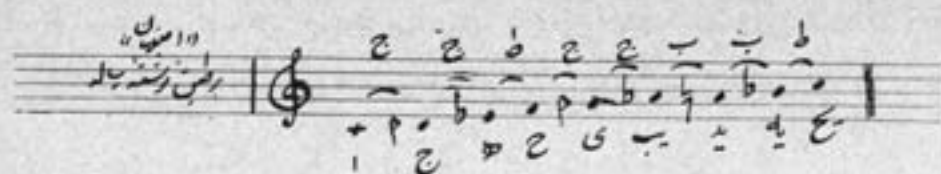
چنانچه بر بنیاد آنچه که صاحب رساله بدست داده است بخواهیم نعمات و ابعاد گونه نخستین را بر رسم الخط امروزی موسیقی ایرانی بنویسیم گام ذیل

رساله جامع علوم انسانی

- ۱ - در رساله نوشته شده: دایره پنجاه و پنج.
- ۲ - نعمات مربوط به تقدیر اول است در صورتیکه ابعاد مربوط به تقدیر دوم است زیرا بقیه در آنها آمده است.

۳ و ۴ - هر دو جدول در رساله پنجمی ترسیم شده که استخراج لحن از آنها به سهولت میسر نیست و واجد سهوهای فاحشی است این دو جدول با در نظر گرفتن استنباط نویسنده و مترجمان روسی ترسیم گشته و بر بنیاد ابعاد و نعماتی است که صاحب رساله داده است ولی با اندک تعمق میتوان مپاینت ابعاد را با آنچه که در متن آمده است مشاهده کرد (رجوع شود به توضیحی که در متن داده ام.)

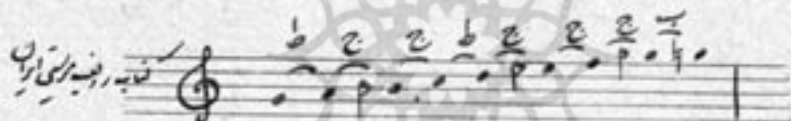
بدست می آید :

۱ - همچنانکه ملاحظه میشود فواصل با ابعادی که صاحب رساله بدست داده است یعنی : ط - ج - ط - ج - ج - ج - ج - ب مطابقت ندارد .

۲ - در ترجمه روسی ابعاد بنحو ذیل ثبت شده است : ج - ج - ط - ج - ج - ج - ب (یعنی فاصله لابل تا لابل را نیز مجنب و فاصله لابل تا سی بمل را بقیه گرفته اند) و می بینیم این تقدیر نیز با متن رساله مابینت دارد .

۳ - در کتاب ردیف موسیقی ایران ابعاد بهمان صورت که در رساله ثبت شده است (یعنی بر تقدیر دوم که فاصله بقیه در آخر قرار میگیرد) چاپ شده ولی گامی که ترسیم شده است بجای آنکه از نوت «دو» آغاز شود از نوت «سل» آغاز گشته است .

بنابر این نغمات آن عبارت خواهند بود از : یا - ید - یو^۱ - یح - کا -

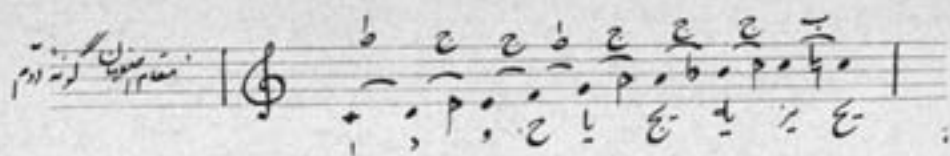
کج - که - کو - کح . *گروه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

۴ - اگر مقید باشیم که ابعاد را بهمین نحو که در رساله آمده است معتبر بدانیم و نغمات را نیز از نوت «دو» آغاز کنیم ناگزیریم چند نغمه را خلاف آنچه در رساله ثبت شده است بنویسیم یعنی نغمات جدول دوم را ملاک قرار بدهیم و برین تقدیر بنویسیم : ا - د - و - ح - یا - یح - یه - یز - یح - که

۱ - نغمه^۱ « یو » در بعض موارد بجای « سی کرن » می نشیند و این موضوع وابسته به نام فاصله است که همراه آن است چنانچه علامت (ج) بعد از (ط) باشد بیشک مراد از یو (سی کرن) است و اگر بعد از (ط) یک فاصله طنینی دیگر باشد نغمه^۱ یو در این حالت (سی بکار) خواهد بود .

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود :

گام فوق گامی است که فاصله بقیه در آخر آن قرار گرفته و از اینرو گونه دوم دایره اصفهان است .

۵- در مورد ترسیم گام «گونه اول» که فاصله بقیه (یا نیم پرده) در میان نعمات قرار میگیرد چون صاحب رساله ابعاد را بدست نداده است ناگزیر از روی جدول نخستین نعمات و ابعاد آن را استخراج می کنیم - نعمات وی : ا-ج - ه - ح - ی - یب - ید - یه - یح - و ابعاد آن : ج - ج - ط - ج - ج - بدب - ط . بنا براین گونه اول دایره اصفهان که بعد بقیه در میان ابعاد است برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود :

دایره یازدهم : زیر افکند

د و این دایره پنجاه ونهم است ونغماتش نه است : ا - ج ۲ - ه - ح - ی - یب - یح - یو - یح - و ابعادش هشت : ج ۲ - ج - ط - ج - ج - ب - ط ۴ - ج .

۱ - در کتاب ردیف موسیقی ایران دایره هفتم ثبت شده است .

۲ - در رساله «د» ثبت شده که نادرست است .

۳ - در رساله نوشته : «ابعادش هشت» ولی هفت بعد بدست داده شده است - با ملاحظه جدولی که ترسیم شده و استنباط مؤلفان روسی - «ج» مضاف گردید . توضیح اینکه مجنب های اول و سوم و چهارم در رساله «د» ثبت شده است که نادرست است .
 ۴ - در رساله (ج) نوشته شده است ولی در جدول بدست داده شده و معنی روسی و کتاب ردیف موسیقی ایران (ط) ثبت شده است .

و مخارج وی برین صورت ۱ : .

برسم الخط امروزی موسیقی ایرانی چنین میشود ۲ .

دایرة دوازدهم : بزرگ

د و آن دایرة هفنادم ۲ است - نعمات وی ۴ نه است : ا - ج - و - ح - ی -

- ۱ - جدولی که در رساله ترسیم شده از لحاظ تعیین پرده‌ها و نام نعمات و نام انگشتان مغشوش است .
- ۲ - در کتاب ردیف موسیقی ایران (ص ۳۰) ابعاد : ج - ط - ج - ج - ط - ج - ج - ب - ط - ج ثبت شده و گام از نون اصل آغاز شده است بر اینصورت :

همانطور که ملاحظه میشود فواصل نوتها با ابعادی که بدست داده شده است
مباینت دارد .

- ۳ - در کتاب ردیف موسیقی ایران دایرة هشتم ثبت شده است .
- ۴ - در رساله مخدوف .

